

Володимир МІЛЬЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

**Матеріали фіскального,
поліційного та церковного обліку,
як джерело з соціальної історії
запорозького козацтва
XVIII століття**

Нові історичні умови в яких опинилося Військо Запорозьке Низове за часів Нової Січі, спричинили не тільки включенню в ведення нових уніфікованих систем діловодства та впровадження модернових практик його ведення, але й спричинили зміни у видовому складі комплексу документальних джерел, у тому числі й тих, які стосуються соціальної історії запорозького козацтва. Саме тоді в діловодних практиках з'являються кілька нових різновидів документальних джерел, які є визначальними для проведення історичних реконструкцій за темою.

Їх поява була викликана до життя складними процесами взаємодії між державою і людиною (як індивідом, так і групою), характерними для часів постання централізованих держав абсолютистського типу. Зміна механізмів управління населенням, фіксація соціальних станів й імплементація чіткої фіскальної системи, контроль за мобільністю населення та постання системи фіксованих державних кордонів, поширення дії уніфікованого законодавства на всі сфери життя й витіснення ним звичаєвого права, регламентація засад військової служби державі та системи відповідних заохочень за неї – ці та інші, їм подібні процеси спричинили впровадження спеціалізованих систем діловодства та продукування облікової, судово-слідчої й засвідчувальної документації. У порівнянні з актовими документами (більшою мірою законодавчими, меншою – приватно-правовими) ці нові різновиди документальних джерел мають більш потужний інформаційний шар, який є відбиттям складних соціальних взаємодій січової консорції – всередині та за її межами, як на макро- так і на мікро- рівнях.

Специфіка формування комплексу облікових документів значною мірою корегувалася тією обставиною, що впродовж досліджуваного періоду й саме Військо Запорозьке Низове, й усі пост-запорозькі козацькі формації, продовжувало поповнювати свої лави здебільшого за рахунок допливу нових членів з інших соціальних груп тогочасного суспільства, перш за все з теренів Гетьманщини та Слобожанщини. Зауважимо, що решта козацьких військ на території Російської імперії під тиском уряду була змушена відмовитися від практики “відкритості” вже наприкінці 1720-х років. Від цього часу сусідні козацькі спільноти – донська та яїцька стрімко еволюціонують від соціальних консорцій до субетнічних груп російського етносу (хоча й з чітко вираженим соціальним забарвленням). Говорячи простіше, наступні генерації тих же донських козаків формуються за рахунок козачих дітей, але ж не в якому разі не з числа вихідців з інших соціальних верств (насамперед, “податних”).

У тих випадках, коли до лав того чи іншого Війська, вступала людина “стороння”, кількість документів, випродукованих у процесі прийняття рішення про її зарахування чи не зарахування до козацького стану, сягала інколи кількох десятків одиниць. Звісно ж, що інформаційний потенціал кожного з них для досліджень у площині тієї ж соціальної історії переоцінити важко. Можемо навести класичний приклад процедури прийому до козацького стану, яким він практикувався наприкінці 1730-х років. Ситуація: колишній кріпак Василь Неустроєв отримав волю згідно заповіту свого померлого господаря, полковника Т. Кутузова та побажав, разом із двома синами записатися в Яїцьке козацьке військо. Звісно ж, що на цілком “законних” підставах. Для цього йому знадобилося ні багато, ні мало, як подати прохання на ім’я імператриці та пройти процедуру розгляду справи у Сенаті. Після піврічного розгляду справи (березень – жовтень 1739 р.), прохання В. Неустроєва було задовільнено [9, арк. 188–208].

У справі про перехід до козацького стану, відповідно, присутні наступні документи: чолобиття на ім’я імператриці; завірена копія “вільної”; запит із Правлячого Сенату до Військової Колегії, відносно наявності відповідних наказів; довідка, складена Печатною Конторою, щодо потенційної законодавчої бази прийняття рішення; резолюція Правлячого Сенату в справі В. Неустроєва [9, арк. 188–188 зв., 189, 190, 192–194, 197].

Весь цей документальний міні-комплекс з різноманітних за своїм походженням джерел демонструє нам механізм документаційного забезпечення легітимності входження до яїцького козацтва сторонньої особи. З іншого ж боку, несе великий інформаційний шар так званої “его”-інформації, за якою дослідник може простежити життєвий шлях конкретної історичної особи, коло його соціальних зв’язків, з’ясувати спонукальні мотиви переходу з одного соціального стану до іншого, та ще багато чого.

В цілому ж, як бачимо, ситуація прямо протилежна тій, яка мала місце на Запорозжжі. Там процес прийому нових членів та включення їх до числа січової громади, навіть у останні часи існування Запорозжжя, коли продукування документації канцелярією Коша набуває небачених до того обсягів, абсолютно ніяк не документувався. Вступ до лав запорозького козацтва залишався абсолютно неформалізованим, супроводжувачись, у кращому випадку принесенням усної присяги на вірність російському престолові підданцями сусідніх країн. Відповідно до цього, через брак все тих же “его”-джерел дослідникові залишається або вибудовувати концепції та схеми шляхом екстраполяцій, або ж взагалі лише здогадуватися відносно істинної сутності соціальних процесів, що протікали в середовищі запорозького козацтва.

Так само відсутні в документальних комплексах, утворених кошовою канцелярією й традиційні для решти козацьких військ Російської імперії, облікові відомості про кількість мешканців у козачих поселеннях та стройового складу військ, які займали помітне місце в функціонуванні такої спеціалізованої системи державного діловодства XVIII ст., якою була військова справочинна система. Починаючи з 1730-х років вони у обов’язковому порядку надсилалися до Військової колегії поквартально, чотири рази на рік (так звані “*третьные ведомости*”). Таким чином, у фондах Військової колегії, починаючи з другої третини XVIII ст. акумулювалися представницькі комплекси документів, які містять інформацію щодо соціального й статеві-вікового складу не тільки війська в цілому, але й з розбивкою по населених пунктах (які водночас були основною одиницею військової організації) та навіть по родинах (відомості по Донському, Яїцькому, Терському, Гребінському, Оренбурзькому військах, а також по царицинських, чорноярських, астраханських, селенгінських й іртиських козаках.).

Зауважимо, що формуляр відомостей (відомості по Аграханському (Гребенському), Волзькому та Терському козацьких військах, Хо-

перському та Моздоцькому козацьких полках, оселених на Північному Кавказі) включав такі, обов'язкові для заповнення пункти, як:

- кількість старшин і рядових козаків (із розподілом на тих, що відбувають службу, які не відбувають її в силу якихось обставин та таких, які вже пішли у відставку);
- кількість дружин та вдів старшин і рядових козаків;
- кількість дітей старшин і рядових козаків всіх трьох категорій, із розбивкою по статті та по вікових категоріях (1–10, 10–15, 15–18(20 років) [8, арк. 1, 3–10, 11–15, 16–27, 29–118, 121–127, 178–220].

Зрозуміло, що регулярне надходження до тієї ж Військової колегії регламентованої документації, сприяла формуванню документальних комплексів, які є цінним джерелом інформації для дослідників соціальних структур усередині зазначених козацьких спільнот Російської імперії.

Якщо ж звернутися до матеріалів, які дають змогу з'ясувати особливості створення облікової документації населення Вольностей війська Запорозького Низового кошовою канцелярією та її контрагентами, то стає зрозумілим, що виняткове (в порівнянні з іншими козацькими військами) місце Запорожжя в системі адміністративного управління Російської імперії не сприяло продукуванню аналогічних видів облікової документації.

Перші, за часів Нової Січі, переписи населення окремих областей Вольностей, які супроводжувалися створенням обліково-фіскальної документації Кошем, були спричинені суперечками між Запорожжям і Миргородським козацьким за землі по р. Самарі. Показово, що початок розгляду, на документальному рівні, урядом конфлікту, який тягся ще з кінця 1730-х років, від часу повернення Війська під російську протекцію, був спонтанним, а не регламентованим – його поклатала міжособистісна сварка, яка виникла з зазначеної причини між кошовим Якимом Малим і представником гетьмана на Січі миргородським сотником Василем Зарудним наприкінці 1752р. Саме вона спричинила письмові претензії Коша на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни та її накази гетьманові з вимогою примирити сторони [1, арк. 33].

Відповідно до цього, низкою ордерів гетьмана К. Розумовського, які було впродовж 1753 р. надіслано до Коша, військовій старшині пропонувалося розпочати виведення мешканців козацьких полків, які оселилися в Посамар'ї на попередні місця мешкання, зі стягненням

із них подушних зборів за весь період їх відсутності. У цій череді слід згадати ордер гетьмана К. Розумовського Кошеві про виселення з запорозьких земель вихідців з Гетьманщини, від 23 листопада 1753 р. [18, с. 86–88]. З боку Коша справа йшла неквапливо: лише 3 лютого 1754 р. Кошем було видано відповідну інструкцію військовим старшинам І. Домонтовичу та І. Чугуєвцю, згідно якої їм доручалося провести ревізію населення Старого й Нового Кодаку, Самари, Новоселиці та інших військових слобод. При цьому всі зайди з Гетьманщини мали бути виселені, а одружені запорожці та вихідці з Польської України, які залічувалися до стану військових посполитих, вписані у відповідні реєстри [18, с. 103–104].

Від самого початку своєї практичної реалізації проведення ревізії наштотувалося на відкритий та пасивний саботаж населення військових слобод. В результаті проведення ревізії та укладення відповідних реєстрів і відомостей розтяглося аж на три роки – до 1757 р. включно [18, с. 195–196, 204–206].

Якщо ж говорити про інформативний потенціал зібраних даних, то він був мінімально формалізованим:

- прізвище та ім'я особи, яка мешкала на військових землях;
- зазначення підданства – до Війська Запорозького Низового;
- місце прибуття з конкретного населеного пункту козацького полку чи то котроїсь із губернії Польської України.

Вказівка на вік самої особи, статеві-віковий склад його родини і тому подібні клаузули, характерні для відомостей, які збиралися стосовно решти згаданих вище козацьких військ імперії, були відсутні [18, с. 119–122, 211–265, 290–292, 281–289, 333–337].

Очевидно, що подібний мінімалізм витікав не тільки з протидії населення, яке пручалося включенню в фіскальні списки, але й через недосконалість формулярів відомостей. Вже в листопаді 1756 р. Кіш мав виправляти це упушення: 4 листопада полковникам Самарської та Кодацької паланок було надіслано наказ із вимогою включити до відомостей дані про термін служби того чи іншого поселенця у Війську чи хоч би час його перебування на Січі, коли він і вписався в той чи інший курінь [18, с. 275–276]. Втім, паланкові полковники у зворотних рапортах доповідали про неможливість подання таких відомостей через сезонну мобільність поселенців, частина з яких пішла на зимівлю до Гетьманщини (рапорт полковника Кодацької паланки С. Мовчана Кошеві) [18, с. 277].

Чергові кроки гетьмана К.Розумовського на шляху оптимізації адміністрування Війська Запорозького Низового стали кроки, спрямовані на створення облікової документації, яка мала б упорядкувати засади існування козацького і посполитого станів на Запорожжі. Кінцевою метою було отримання відомостей стосовно кількості запорожців на Січі та по зимівниках, виявлення у його складі дезертирів і втікачів, й подальша фіксація соціальних структур шляхом припинення несанкціонованого переходу мешканців Гетьманщини і Слобожанщини. Тобто, перепис, який переслідував цілі адміністративно-поліційного характеру та мав стати своєрідною прелюдією до “підгону” соціального устрою за зразком Війська Донського. З цією метою 6 жовтня 1755 р. гетьманом було надіслано ордер Кошеві з вимогою скласти та надіслати йому відомості стосовно кількості козаків і старшин у Війську Запорозькому Низовому.

З’ясування загальної кількості особового складу у Війську Запорозькому Низовому розтяглося на півроку: в листопаді 1755 р. було складено лише відомість про кількість військової і полкової старшини, урядовців і служителів, та й то лише із зазначенням посад і кількості осіб, які їх обіймають (не були навіть вказані прізвища) [19, с. 35–37]. У цілому, логіка дій Коша вказує на те, що з його боку мало місце затягування перепису, його фактичне саботування: у рапорті Коша гетьманові К. Розумовському та Київській губернській канцелярії від 23 листопада 1755 р., який був відповіддю на вимоги скласти точні реєстри Війська, зазначалося, що абсолютно точними вони не можуть бути за визначенням, оскільки частина січовиків знаходиться у тривалих відлучках від своїх куренів, а відтак не має можливості їх складення [19, с. 34–35].

Втім подібна тяганина могла лише на час відкласти складення реєстрів – 13 березня 1756 р. Кошем було отримано черговий ордер К. Розумовського, в якому проблема перепису козаків по куренях і зимівниках було напряду ув’язано з виплатою Військові жалування [19, с. 37–39]. Незважаючи на те, що після повторної вимоги гетьмана складення реєстрів відбулося у відносно короткий термін – між 14 березня та 15 квітня 1756 р. – довільний, ніким не регламентований характер формуляру не кращим чином позначився на їх інформативності.

Фактично, реєстри являють собою ніщо інше, як лише іменні списки (на це вказує й сам Кіш – у рапорті гетьманові, стосовно від-

правки йому реєстрів Війська, від 16 квітня 1756 р., документи фігурують як “*козакам именние списки*”) [19, с. 234] козаків кожного із 38 січових куренів (із зазначенням курінних отаманів) [19, с. 39–234]. Такі відомості, як вік тієї чи іншої особи, час її запису до куреня, нотатки стосовно походження та т. ін. – цілковито відсутні. Вказівки на соціальні зв’язки всередині курінної громади присутні в реєстрах лише кількох куренів. Зокрема, у реєстрі козаків Вищестеблівського куреня присутні зауваження стосовно знаходження окремих козаків у родинних зв’язках із військовою старшиною: “*Данило Якьма Игнатовича родич*” (йдеться про Я.Малого – кошового отамана у 1744, 1748–1749, 1752, 1754 рр.) [19, с. 68]. Або ж у реєстрі Кальниболотського куреня зустрічаємо вказівки на існування мікрогруп родичів (зазвичай, кількох рідних братів) серед загальної маси курінного козацтва: “*Тимеш Кравец, Стефан Кравцев брат, Андрей Кравцев брат*”, та ще кілька подібних [19, с. 51–52]. Втім, такі приклади є щасливим виключенням, але ж ніяк не правилом.

Попри те, що реєстри куренів дають нам певне (хоча й дуже наближене) уявлення стосовно кількості січовиків, їх інформаційний шар стосовно соціальних структур є надзвичайно низьким: на такій мінімальній кількості фактичного матеріалу можна лише простежити певні тенденції; для проведення ґрунтовного аналізу та подальших узагальнюючих висновків він є явно недостатнім.

Доповнення курінних реєстрів було продовжено восени 1756 р., згідно вимог гетьмана та його представника на Січі В.Зарудного [19, с. 238–239]. Мали бути переписаними ті козаки, які мешкали по зимівниках, знаходилися у відлучках по чумацькому чи торгівельному промислах, перебували на рибних заводах. Перепис мав супроводжуватися паралельним впровадженням паспортного режиму: передбачалася масова паспортизація усіх мешканців зимівників [19, с. 239–241]. Відповідальними за його проведення було назначено полковників гардового, перевізького, самарського, козацького та кальміуського [19, с. 246].

Укладені реєстри козаків, не включених до основних реєстрів січових куренів, подібно першим, являли собою звичайні іменні списки [19, с. 255–256, 261–267, 275–279, 281–282, 289–292]. Реєстри господарів зимівників на землях тієї чи іншої паланки були складені так само формально: прізвище та ім’я козака, назва куреня до якого він належав. Кількість населення в зимівниках, його соціальний склад,

антропонімічні дані мешканців не були вказані в жодному з реєстрів [19, с. 258–261]. Навіть більш менш приблизна локалізація зимівників, на кшталт – “*при речке Московце*” – присутня тільки в описах зимівників Кальміуської і Самарської паланок [19, с. 256–258, 267–274].

Цілком очевидним є той факт, що надання в розпорядження гетьмана та його урядовців деталізованих переліків аж ніяк не відповідало інтересам не тільки населення зимівників, але й паланкових полковників: занадто ретельне виконання обліку населення могло спричинити заворушення, переходи на інші місця й т. п. проблеми, що неминуче позначилося б не тільки на ступені довіри до них, але й призвело б до втрати робочих рук численних самовільних втікачів і переселенців, доходів від перетримання гайдамацьких ватаг й т. ін. Зворотнім боком пасивного спротиву населення Вольностей та керівництва Війська Запорозького Низового комплексу заходів з облікування та взяття під державний контроль, стала мінімальна інформативність документації, спрямованої на адміністративно-поліцейний облік населення Запорожжя, випродукованої впродовж першої половини 1753–1756 рр.

Звичайно ж, що те, в який спосіб було проведено перепис Кошем, не могло вдовольнити російських урядовців, однак подальший розвиток подій був таким, що на Військо намагалися “не тиснути”: вступ імперії в Семилітню війну (1756) супроводжувався постійною загрозою втягнення у війну на пруському боці й Османської імперії; лібералізм перших років правління Катерини II та початок чергової російсько-турецької війни (1768) фактично унеможливили продовження тотального державного обліку, насамперед такого, який би міг “зафіксувати” козацький соціальний стан, припинити доплив до нього вихідців із інших верств. Переписи ж козаків по куренях, які були здійснені самим Кошем впродовж 1769–1770 рр., ставили собі за мету здійснення не поліцейного, а військового обліку козаків, які брали участь у війні з турками [15, арк. 2–139 зв.].

Інакше обстояли справи з посполитою верствою на землях Вольностей. Перший перепис посполитих відбувся впродовж 1758–1759 рр. З одного боку він був логічним продовженням ініціатив гетьмана К. Розумовського, про які вже було сказано вище, з другого ж, сповна відповідав інтересам Коша, який і сам був зацікавлений в тому, щоб започаткувати практику фіскального обліку некозацького населення Запорожжя з метою подальших зборів податків на користь Війська.

Відповідно до цього, 16 березня 1758 р. старшинська рала ухвалила рішення про обкладення податками посполитих у найбільш заселеній частині Вольностей – Самарській і Кодацькій паланках [14, арк. 3–4]. Тоді ж було складено відомості стосовно населення цих паланок. Те, що першим було вирішено облікувати саме ці дві паланки має своє пояснення: саме на їх території, наближеній до земель “волості” існували багатолюдні військові слободи, населені самовільними переселенцями з Гетьманщини, Слобожанщини та Польської України, в той час як для південних паланок переважною формою колонізації були козацькі зимівники. Наприклад, перепис посполитих Протовщанської паланки було здійснено лише в 1768 р. [14, арк. 46]. Оскільки мотиви, якими корегувався Кіш, здійснюючи перепис посполитих були суто прагматичними – отримання коштів на потреби Війська, то формуляр відомостей був довільним, нерегламентованим. Зазвичай, полковники й служителі паланкових канцелярій укладали дані тільки стосовно кількості посполитого чоловічого населення в тому чи іншому населеному пункті й розмірів податків, які вони мали сплатити [14, арк. 20–32 зв.]. Тож, інформаційний потенціал такого роду облікової документації обмежується неповнотою даних стосовно статеві-вікового складу посполитих, їх реальної кількості.

В подальшому Кошем було зроблено спробу регламентувати процес складення відомостей про кількість посполитого населення. Так, 9 січня 1762 р. самарському та кодацькому паланковим полковникам і канцеляріям було запропоновано до виконання інструкцію, згідно якої надалі відомості мали складатися поіменно, на підстав даних, отриманих від “посполитих отаманів” [21, с. 536–537]. Згідно настанов цієї інструкції було здійснено переписи у військових слободах Старому і Новому Кодаку, Романковому та Кам’янському [13, арк. 11–18 зв.].

Плин російсько-турецької війни 1768–1774 рр., у якій Військо Запорозьке Низове взяло найактивнішу участь, викликав потреби в більш точному адміністративно-фіскальному обліку Кошем козацького і посполитого населення на підвладних йому землях Вольностей. З метою встановлення точної кількості, а також стану їхніх господарств, на початку березня 1770 р. Кошем було надіслано ордери паланковим полковникам з наказом провести описи населення слобод і зимівників [16, арк. 3 зв. – 7].

Матеріали ревізій паланок 1770 р. відзначалися найбільшою детальністю, в порівнянні з реєстрами та відомостями попередніх років:

усі мешканці були описані по дворах і хатах, що дає змогу прослідкувати форми соціального співіснування, які мали місце; присутні були й дані відносно ротації населення у тому чи іншому населеному пункті, викликані обставинами воєнного часу [16, арк. 164–182 зв.]. Слід зауважити, що облікова та звітна фіскальна документація, яка надсилалася з паланок до Коша, не була прив'язана, зрештою як і сам процес збору та відсилки податків, до жорстких хронологічних меж, подекуди між виконанням та відправкою звітних форм проходило 3–4 місяці [12, арк. 1].

Збільшення населення Вольностей внаслідок масових переходів на їх землі самовільних переселенців Новоросійської губернії упродовж 1772–1773 рр., викликало потребу в ще більшій деталізації фіскальних відомостей. Це добре простежується на матеріалах переписів Протовщанської паланки 1773 р.: у них фігурують вже не тільки козаки та посполиті, але й новопоселенці-зайди, які живуть при них в якості підсусідків або наймитів (реєстр подвірного перепису слобод і зимівників Протовщанської паланки від 2 березня 1773 р.) [17, арк. 3–6].

Відзначимо, що окрім продукування облікової документації паланковими та військовою канцеляріями, потужний інформативний шар з проблем соціальних груп населення Вольностей відбився в документації, яка походила з канцелярій місцевих губернських установ і поселених полків. Зокрема, процеси перетікання людності до Вольностей Війська Запорозького Низового (відповідно, з подальшим включенням до посполитого стану), що відбувалися на початку 1770-х років, сповна знайшли відображення в обліковій документації місцевого російського військового командування, зокрема у представницьких комплексах, сформованих з щомісячних екстрактів, які склалися в Новоросійській губернській канцелярії на основі рапортів ротного та полкового командування поселених гусарських і пікінерських полків [11, арк. 16–18 зв., 19–23 зв., 25–27 зв., 28–32 зв., 34–37 зв., 38–39 зв., 40–41 зв., 42–43 зв., 61–68 зв.].

Покажемо той факт, що по справжньому повний комплекс облікової документації, що відображала соціальний устрій Запорожжя, з'являється лише по припиненню останнім свого історичного існування. Так, вже 7 липня 1775 р. командування Новоросійської та Азовської губерній отримало повний перелік відомостей, які мали б надсилатися особисто Г.Потьомкіну, та в яких би повною мірою були висвітлені

ні різні аспекти економічного та соціального становища на щойно інкорпорованих запорозьких землях [10, арк. 103]. Із загальної кількості у 60 позицій переліку (“*расписания*”) відомостей (50 основних та 10 додаткових), 6 мали відбивати інформацію відносно демографічних змін, загальної структури населення та його соціальної мобільності [10, арк. 104–108].

Нагальні потреби адміністрування території колишніх Запорозьких Вольностей та управління їх населенням викликали до життя появу кількох, достатньо ретельних, описів, створених вже у перший місяць після ліквідації Січі. Зокрема, маємо описання правобережної та лівобережної частини запорозьких земель, надісланих до канцелярії князя Г. Потьомкіна, відповідно, новоросійським губернатором В. Муромцевим [10, арк. 236–236 зв., 237] (6 липня) та азовським губернатором В. Чертковим (29 липня) [10, арк. 238–238 зв., 239–239 зв., 240]. Окрім суто географічного та економічного описання, кожен із них містив обов’язкові облікові відомості відносно ступеню заселеності територій, соціального складу населення, а також сукупність пропозицій щодо уніфікації устрою та способу життя колишніх запорожців згідно настанов про губернський устрій у Російській імперії.

Подальше розгортання уніфікаторської політики викликало потребу у все нових і нових видах облікової документації, які б відбивали специфіку соціальної структури запорозької громади: так, вже наприкінці серпня 1775 р. генерал-поручиком П. Текелією, згідно наказів імператриці та ордерів князя Потьомкіна було завершено створення відомостей відносно кількості старшин, козаків та посполитих ліквідованого Війська Запорозького Низового, які мешкають на землях, розподілених між Азовською та Новоросійською губерніями [10, арк. 259–259 зв.]. Головною метою їх створення був фіскальний облік населення – сам головний виконавець, П.Текелія прямо іменував документацію, яку було випродуковано, не інакше як “*подушними переписями*” [10, арк. 167].

Стала практика обліку населення колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового, започаткована в перші часи після ліквідації Січі, була продовжена після відродження військової організації колишніх запорожців – Чорноморського козацького війська (Війська вірних запорозьких козаків) (1787). Потреба державних установ и можновладців Російської імперії, насамперед Військової колегії і князя Г. По-

тьомкіна, у наявності точних даних стосовно соціальних категорій населення тогочасного Півдня, які мали б наповнити Військо, в інформації щодо кількості козаків, здатних відбувати військову службу та перспектив їх заміни в майбутньому за рахунок дітей чоловічої статі, й т. п., була реалізована шляхом створення представницьких комплексів обліково-адміністративної документації.

Перші роки інституалізації Війська характеризувалися переважанням таких різновидів облікової документації, як іменні списки колишніх запорожців (тих, які заступили в службу; тих, які перебувають у міщанстві, державних селянах і поміщицьких підданих й т. ін.) – *“Список о служивших прежде в бывшем запорожском войске и ныне поступивших в службу войска верных запорожских козакон”* (1789) [5, арк. 24–28] та екстрактах, зроблених на підставі іменних списків [2, арк. 1–5, 7–8 зв., 9–145, д. 11, лл. 37, 52–54, 74–80, 109–115, 117–123]. Те, що на підставі отриманих з місць відомостей складалися документи саме такої спрямованості, пояснювалося необхідністю усвідомлення представниками імперської влади в регіоні реального стану речей та потребою в перспективному плануванні заходів, які мали б оптимізувати процеси відродження Війська з колишніх запорожців, як самодостатньої соціальної структури, що мусила стати провідником російських інтересів у прикордонних регіонах держави.

Відведення Війську землі під поселення між Дністром і П.Бугом, спричинило масове переселення в цей регіон козаків з їхніми родинами. Необхідність взяття на облік цієї маси населення, поширення на них владних повноважень Коша та запровадження системи і форм підзвітності місцевій і центральній російській владі стимулювали проведення заходів, пов’язаних із адміністративно-поліційним і фінансовим обліком населення – *“Ведомость учиненная сколько и где в каком месте на отведенной войску Черноморскому земле состоит селений, хуторов, неводон и в оных мужеска и женска полу душ, с различием военнослужащих старшин [и] козакон, и поселян”* (1792) [3, арк. 5–50].

Складення переліків населення всіх населених пунктів, які було засновано на військовій землі не тільки полегшували контроль за відбуванням військової служби та громадських повинностей, але ж і слугували підставами для збору податків, стягнення штрафів і т. ін. – *“Ведомость учиненная сколько чего с кого и за что взыскано, значит под. сим. Февраля 28 дня 1792 году”* [3, арк. 4 зв.], Окрім суто праг-

матичних завдань переписи, також, узгоджувалися з логікою необхідності відзначення військових заслуг його різних категорій, виказаних під час минулої російсько-турецької війни 1787–1791 рр.: окремо укладалися відомості стосовно колишніх запорожців, які брали участь бойових діях – “*Ведомость сколько переселилось на войсковую землю продолжавших в войске Черноморском службу старшин и козаков с их семействами, также из которых мест*” (1793) [4, арк. 6–7]; тих із них, хто не воював, але вписався до Війська пізніше – “*Ведомость, сколько бывшего запорожского звания неслуживших в нынешнюю войну в войске Черноморском козаков с их семействами переселилось на войсковую черноморскую и с каких мест значит ниже. Апреля 15 дня 1793 года*” [4, арк. 2–2 зв.]; особах, які ніколи не були на Запорозжі, й побажали стати чорноморцями вже після підписання миру – “*Ведомость сколько переселилось с разных мест на войсковую землю пожелавших в войске Черноморском продолжить службу не служивших в нынешнюю войну и не состоящих в прежнем запорожском звании разного рода малороссиян с их семействами*” (1793) [4, арк. 13–20].

Особливу увагу з боку місцевої російської адміністрації – того ж таврійського губернатора – приділялося надходженню інформації стосовно чисельності, статевого й вікового розподілу, перебуванні в шлюбі чи поза ним чорноморських козаків та членів їх родин. На відміну від часів до переселення Війська на Кубань (1792) її продукування було жорстко регламентованим: фактично, на Чорноморське козацьке військо було поширено практику створення та відправки “*третьих*” і навіть щомісячних відомостей яка мала місце й в решті козацьких військ імперії ще з 1720-х років – “*Ведомость сколько в нынешнем августе месяце продолжающих с нынешней войны службу с разных лет старшинам, казакам с их семействами*” (підкреслення наше); лл. 132–263 – “*Ведомость о числе народа в слободах поселившегося сколько в какой семье в них мужского и женского полу душ*” (1793) [4, арк. 86–130].

Пост-січовий період в історії тієї гілки запорозького козацтва, яка після 1775 р. залишилася в південноукраїнському регіоні та трохи згодом склала основу чорноморського козацтва відзначився започаткуванням постійного церковного обліку. Після ліквідації Січі відбулася швидка інтеграція церковної мережі колишніх Вольностей в загальноімперські структури. Оскільки в Російській імперії XVIII ст., з часів

реформ Петра I, православна церква була значною мірою секуляризована та займала підпорядковану роль по відношенню до держави, церковні інституції не просто перебували в стані вимушеного симбіозу з світськими, державними інституціями, обслуговуючи її прагматичні інтереси та виконуючи завдання, які, подекуди, мали мало спільного з прямим покликанням [20, с. 47].

Одним із таких завдань було ведення обліку парафіян, слідкування за дотриманням ними канонів православної обрядовості, зокрема причащення та сповіді. Останнє вважалося обов'язковим, оскільки засвідчувало лояльність до церкви й, відповідно, до держави. Основною формою церковного обліку були сповідні розписи (реєстри парафіян, які сповідувалися та причастилися), що велися парафіяльними священиками. Завдяки визначеній структурі формуляру, у сповідних розписах відклялися поіменні списки мешканців того чи іншого з населених пунктів на території колишніх Вольностей, із вказівкою на їх стать і вік, із зазначенням належності до конкретного господарства (двору) та форм соціальних зв'язків між членами подібних соціальних мікрогруп. Непересічний характер даного різновиду облікової документації полягає в тому, що річний характер складених розписів сповна ілюструє процеси консервацію, або ж навпаки трансформації традиційного соціального устрою старого Запорозжя в нових умовах (сповідні розписи парафіян Покровської церкви м. Нікополя за 1782 р.) [6, 7].

Таким чином, у Російській імперії останньої чверті XVIII ст., відбулося остаточне впровадження систем адміністративно-поліційного, фіскального та церковного обліку представників тих соціальних груп, які походили з козацьких і посполитих верств населення Війська Запорозького Низового. Прямим слідством цих процесів стало стабільне регламентоване продукування представницьких комплексів облікової документації, у якій повною мірою відображені тенденції і характер соціальних перетворень у середовищі пост-січових козацьких громад.

Джерела і література:

1. Biblioteka PAN Kraków, rps. 1679.
2. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК), ф. 249, оп. 1, д. 1.
3. ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 172.

4. ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 243.
5. ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 36.
6. Нікопольський державний краєзнавчий музей (НДКМ), КН–28074/АРХ–9794.
7. НДКМ, КН–25021/АРХ–8231.
8. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 23, оп. 1, д. 19.
9. РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 468.
10. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 52, оп. 1, д. 79.
11. РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 1.
12. Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии Наук (СПБИИРАН), ф. 200, оп. 3, д. 255.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 229, оп. 1, спр. 111.
14. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 52.
15. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 246.
16. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 279.
17. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 348.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (АКНЗС). – К., 2003. – Т. 3.
19. АКНЗС. – К., 2008. – Т. 5.
20. *Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004.
21. *Скальковский А.* К истории Запорожья. Внутренние распоряжки // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 527–537.

Володимир Мільчев (*Запоріжжя, Україна*). **Матеріали фіскально-го, поліційного та церковного обліку, як джерело з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття**

У статті на основі аналізу представницької кількості статистичних джерел із архівів України, Польщі та Російської Федерації було розглянуто впровадження практик обліку різних станів населення Запорозжя за часів Нової Січі та в пост-січовий період історії цієї козацької громади. Здійснено порівняльний аналіз аналогічних практик у інших козацьких військах Російської імперії XVIII ст. Запропоновано висновок щодо високого рівня інформативності даного виду джерел для проведення реконструкції соціальної історії запорозького козацтва.

Ключові слова: запорозьке козацтво, облік населення, статистичні джерела

Владимир Мильчев (*Запорожье, Украина*). **Материалы фискального, полицейского и церковного учета, как источник по социальной истории запорожского казачества XVIII века**

В статье на основе анализа представительского количества статистических источников из архивов Украины, Польши и Российской Федерации было рассмотрено внедрение практик учета различных категорий населения Запорожья во времена Новой Сечи и в пост-сечевой период истории этой казачьей общины. Осуществлен сравнительный анализ аналогичных практик в отношении других казачьих войск Российской империи в XVIII в. Предложен вывод относительно высокого уровня информативности данного вида источников для проведения реконструкции социальной истории запорожского казачества.

Ключевые слова: запорожское казачество, учет населения, статистические источники

Volodymyr Mil'chev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Materials of the fiscal, polician and church account, as a source of the social history of Zaporozhia cossacks of the XVIII ct**

The introduction of account practices of different categories of Zaporozhia population of this Cossack community in the days of New Sech and in a post-sech period of history was considered in the article on the basis of analysis of representative amount of statistical sources from the archives of Ukraine, Poland and Russian Federation. The comparative analysis of analogical practices is carried out in regard to other Cossack troops of the Russian empire in the XVIII ct. A conclusion is offered in relation to the high informing level of this type of sources for conducting of social history reconstruction of the Zaporozhia Cossacks.

Keywords: The Zaporozhia Cossacks, account of population, statistical sources